

КЕРКЕМ ТЕКСТТЕГИ КОНТРАСТ ЖАНА АНТОНИМИЯ

Кандай гана керкем текст болбосун, ал жумуру, белінбес бир бѳтіндік болуп эсептелет. Ар бир керкем текст өз алдынча кайталангыс, уникалдуу мѳнөзгө ээ экендиги талашсыз, бирок алар бардыгы теѳ туруктуу мыйзамченемдѳлүктөрдѳн негизинде уюшулуп, структуралык жана семантикалык тѳзѳлѳшѳ жагынан белгилѳ бир принцип, критерийлер боюнча мѳнөздѳлет. Алсак, тексттин жалпы семантикалык структурасын бир катар логика-семантикалык карым-катыштар тѳзерѳ белгилѳ. Мындай карым-катыштарсыз керкем тексттин спецификасын тѳзгөн поэтикалуулук, образдуулук, экспрессивдѳлүк, кѳмѳскѳ ой (маани), эмоционалдык-эстетикалык таасирдѳлүк, ички форма сыяктуу белги-касиеттердин болушу мѳмкѳн эмес. Демек, логика-семантикалык карым-катыштар керкем тексттин байланыштуулугун камсыз кылуу менен, тексттин композициясынын маанилѳ белгиси катары эсептелет да, текст жаратуучу, маани жаратуучу, эмоционалдык-нарктоочу жана архитектуралык роль ойношот.

Керкем тексттеги логика-семантикалык карым-катыштардын арасында керѳнѳктѳ орунда тургандарынын бири – контраст. Ал маанилик градацияларды тѳзѳ, тексттеги же контексттеги ой-мазмундун, идеянын карама-каршы жактарын же диалектикасын ачып берѳ, дегеле, курчап турган дѳйнѳ, реалдуулук, адам тагдыры жана жашоосу карама-каршылык табиятына ээ экенин чагылдырып-туюндуруу милдетин аткаргандыктан, сѳз чеберлери тарабынан адабий чыгармачылыкта кѳѳири колдонулат.

Кыргыз адабиятында өз ѳнѳ, өз стили, өз сѳзѳ менен таанылган акындардын бири Шайлообек Дѳйшѳевдин поэзиясы кѳп кырдуу жана татаал. Анын поэзиясындагы кѳп кырдуулуктун бир керѳнѳшѳ катары контраст, башкача айтканда, дѳйнѳнѳ контрастык кабылдоо жана чагылдыруу эсептелет. Чыгармаларына назар салып керсек, акын курчап турган реалдуулукту карама-каршы башталмалардын өз ара карым-катышы, кайгы менен кубанычтын, емѳр менен елѳмдѳн, ак менен каранын, жаман менен жакшынын орун алмашуусу катары караганын жана ошондой чагылдырып берѳгѳ аракеттенгенин баамдай алабыз. Мындай керѳнѳш Ш.Дѳйшѳевдин чыгармачылыгындагы, өзгѳчѳ, поэзиясындагы тереѳ психологизм тууралуу кѳп козгоого кѳѳири мѳмкѳнчѳлүк берет, бирок биздин макаланын максаты аны кѳздѳбѳгѳндѳктѳн, ал маселеге токтолууну зарыл деп эсептебейбиз. Мында биз акындын чыгармаларынын, тактап айтканда, автобиографиялык поэмаларынын («Карагайчы кемпир», «Айымай булак»), «Жинди Кашка») негизинде контраст жана антонимия маселесин лингвопоэтикалык аспектиден талдап керѳгѳгѳ аракеттенмекчибиз.

Керкем текстте, дегеле, кѳпте объективдѳ чындыкты, дѳйнѳнѳ контрастык тѳрдѳ чагылдырып-сѳреттеп берѳѳнѳн эѳ негизги жана кѳѳири тараган ыкмасы – антонимия, ал эми каражаты антонимдер экени белгилѳ. Логика-семантикалык карым-катыштардын бул тѳрѳ сапаттык, келѳмдѳк, маѳыздык, кѳймыл-аракеттик ж.б. карама-каршылыктарды, шайкеш эместикти туюнтуу ѳчѳн кызмат етѳйт.

Стилистика, семантика курстарынан белгилі болгондой, антонимия нагыз тилдик же толук, толук эмес (кептик) жана контексттик болуп бөлүнөт. Нагыз тилдик же толук антонимдердин табияты жакшы маалым: алар өз семантикасында ачык керинген абсолюттуу карама-каршылыкты камтып, бирин бири жокко чыгарган, элдешкис тішініктерді, белгилерди, кыймыл-аракетти ж.б. билдирет: *ак-кара, кін-тін, кеп-аз, терелі-елі, эрте-кеч* ж.б. Ал эми толук эмес же кептик жана контексттик антонимдер тил системасында нагыз антонимдер сыяктуу абсолюттуу, объективдүү карым-катышта турбаганы менен, кептин белгилі бир кырдаалында контекстке ылайык, мазмундук зарылдыктын негизинде өз ара карама-каршы маанидеги байланышка ээ болот. Тактап айтканда, алардын ортосундагы антонимдик карым-катыш прагматикалык факторлорго байланыштуу пайда болот деп айтууга негиз бар. Таза лингвистикалык аспектиден алганда, аларды толук эмес (кептик) жана контексттик антонимдер деп эзі-эзінче бөлүп кароо шартталган, максаттуу мүнөзгө ээ. Ал эми лингвопоэтикалык өйүттөн талдоодо аларды жалпылап эле шарттуу түрдө контексттик антонимдер катары кароо талапка ылайык деп эсептейбиз. Себеби алардын табияты, функционалдык маанилери жана милдети негизинен окшош. Сыртынан караганда, контексттик антонимдер керкем кепте гана учураган кериништер сыяктуу сезилгени менен, кептин башка түрлөрүндө, кинделік оозеки кепте деле кыйла арбын колдонулушу өзінче терең изилдөөнү талап кылган маселелердин катарына кирет.

Акын Ш.Дүйшеевдин поэзиясында чындыкты бир жактуу, идеалдуу эмес, болгонун болгондой, реалдуу, объективдүү, контрасттык кабылдоо жана чагылдырууну жүзөгө ашырууда антонимдердин жогорудагы эки тобу тең: толук антонимдер жана контексттик антонимдер лингвопоэтикалык, лингвостилистикалык, сюжеттик-композициялык жана мазмундук-идеялык планда бир кыйла маанилүү роль ойнойт. Негизинен, акындын чыгармаларын талдап керүүдө аларда антонимдер курчап турган дүйнөдөгү, жашоо-турмуштагы, коомдогу мыйзамченемдүү карама-каршылыктарды; каармандардын (анын ичинде лирикалык каармандын жана автордун) өз ара карым-катыштарынын, мамилелеринин, байланыштарынын карама-каршылыгын; адамдардын дүйнөтанымындагы, эмоционалдык, психологиялык, адеп-ахлактык, ыймандык табиятындагы карама-каршылыктарды; мезгил жана мейкиндик чен-өлчөм, тішініктерге байланыштуу келишпестиктерди керкем сүрөттөп-туюндуруу максатында кызмат кылганын белгилөөгө болот. Бирок ааламдын, чындыктын, жашоо-турмуштун, адам табиятынын эң канчалык татаал экенин, аларды керкем чагылдыруу максатын кездеген керкем кептин спецификасын семантикалык жана структуралык элементтердин, дүйгээлдердин жана карым-катыштардын татаалдыгы түзөрүн эске алсак, Ш.Дүйшеевдин поэзиясындагы антонимдерди жогоркудай тематикалык топчолорго ажыратуу шарттуу мүнөзгө ээ экени айкын.

Поэтикалык тилдеги бардык бирдиктер сыяктуу эле антонимдер да тике маанилери менен катар анын (тике маанисинин) семантикалык жактан кабатталып-катмарлануусуна же полисемантизмге ээ болот, анын натыйжасында полифункционалдуу мүнөз кѳтөт. Мисалы:

Кара кемпир... ак кемпир... уу-чуу эшик
Карарган Ай. Кар. Шамал. Зуу-зуу эшик.

Кара кепин. Ак кепин. Карагайлар,
Кара мурут. Ак мурут. Шуу-шуу этип (233-б.).

Кара кемпир... Ак кемпир... Ачылган кар
Кара кепин... Ак кепин... Казылган жай.
Кара мурут... Ак мурут... Карагайлар
Кара бейит, ак бейит... Чачылган кар.

Акындын «Карагайчы кемпир» поэмасынын жогорудагы эки сабагы бiт бойдон контрасттык негизде уюшулган. Мында карама-каршылык ак-кара антонимдеринин кайталанып, катар жайгашуусу аркылуу берилген. Нагыз тилдик, толук маанилiи антонимдер болгон ак – кара белгилик, тактап айтканда, тiстiк карама-каршылыкты туюндурат. Бирок алынган контекстте алардын семантикасы белгилик карама-каршылыкты туюндуруу менен гана чектелбейт. Ырас, логикалык кезкараштын чегинен карасак, муруттун ак же кара болушунда эч кiмен жок. Салыштырмалуу алганда, ак кемпир же кара кемпир да кандайдыр тiшiнбестiктi, тауданууну жарата албайт. Бирок поэмасында акын тiстердiн карама-каршылыгын керсеткен контрасттык антонимдердин кайталануусу, катар жайгашуусу менен муруттун, кемпирдин же кепиндин eйiн чагылдыргысы келген деген пикир eтe эле примитивдii, iстiрт. Анткени алар тереy мiнездегii идеялык, керкемдiк (лингвопоэтикалык жана лингвостилистикалык) милдет аткарбаса, аларды кайталап жыш колдонуунун эч зарылдыгы жок эле.

Чындыгында, контрасттык мiнездегii бул каражаттар алынган контекстте эле эмес, «Карагайчы кемпир» поэмасынын жалпы композициялык тiзiлiшiндe градациялык да, антитезалык да кызмат аткаруу менен, тике маанилери семантикалык жылышка кабылып, бир катар метафоралык поэтикалык маанилерге ээ болгон: *емiр-елiм, жаштык-карылык, кайгы-бакыт, адал-арам, жалган-чын, бар-жок* ж.б. Карагай жалгыз небересин караан тутуп, калган емiрiн ага байлап коюп, элден обочо, бул дiйненин ызычуусунан оолагыраак тиричилик eткерiп келген карагайчы жесир кемпирдин момундугу, кат-сабаты жок караyгылыгы, eзiнe гана ишенген жалгыздыгы аны «кара кемпир» кылса, арамдыктан, куулук-шумдуктан, эки жiздiiлiктен бийик турган тазалыгы, колдо болгонго каниет кылган топук пейили, адамга жамандык кылбаган тiз ниети менен ишине жасаган жоопкерчилиги аны «ак кемпирге» айлантат. Ошондуктан небересинин жана элдин эсинде ал емiр бою кара кемпир жана ак кемпир катары гана сакталып кала берет. Бирок карагайчы кемпир да, eздерiн жашоонун кожоюндары катары сезишкен кара мурут, ак муруттар да эртеби-кечпи ажал алдында алсыздыгы поэмада керкем туюндурулган.

Елiм – жоготуу, жакын адамдан айрылуу, кайгы-муy, iмiттердiн талкаланышы, андыктан ал кара кепинге оронуп келет. Ошол эле учурда елiм – ак, елiм – улук, анын мыйзамы баарыга бирдей: туулмак бар – елмек бар. Ак-карасы аралашкан бул дiйнeдe кандай жашаса да, адам кeзi eткендe ыйманынан башка эч нерсе алып кете албайт, ошол iчiн eлген адам ак кепинделип коюлат. Елiмдiн тiсiн керсеткен карарган жаyы бейит мезгилдин eтiшi менен ак бейитке айланат, елiмдiн кайгысын керпенделик турмуштун iстемдiiгi унуткартат. Башкача айтканда, адам тагдырында актын ордун кара, каранын ордун ак ээлеп, экесiнiн iзгiлтiксiз орон алмашуусу менен жашоо улана берет. Ушуга байланыштуу ак – кара контрасты

бардык мезгилдерде, дээрлик бардык элдерде универсалдуу оппозиция катары кызмат етеп келе жатат. Өз поэмасында бул оппозицияны контрастык ыкта колдонуусун Ш.Дүйшеевдин жауычылдыгы деп эсептесеге болбойт, бирок акын анын кеп тирдii семантикалык маанилерин ача билиши жана алар аркылуу тереу керкем философиялык мазмунду бере алганы чеберчилигин далилдейт.

Контраст ыкмасын колдонуу чеберчилигин «Айымай булак» поэмасынан да байкоого болот. Автобиографиялык мiнездегii бул чыгарма башынан аягына чейин контрастык ыкмада курулган деп айтууга да негиз бар. Поэмадагы башкы карама-каршы езек ат (жылкы) менен эшекке байланыштуу. Логикалык-семантикалык жактан алганда, ат менен эшек антонимдик карым-катышта турбайт, тескерисинче, алар гипонимдер болуп эсептелет. Ал эми Ш.Дүйшеевдин поэмасында элдешкис тiiшiiктер катары берилиши чыгарманын алгачкы саптарында эле керiнет:

Асек дешчii айылда акем менин,
Адам эле баалаган ат эмгегин.
Атка дайым кек жашау чептен салып,
а эшекке салчу эле шакелдерин (233-б.)

Ат менен эшектин ортосундагы контраст кек жашау чеп – шакел контексттик антонимдери аркылуу ого бетер кичетiлет. Поэманын улам кийинки саптарында бул контраст андан ары тереудетилип отурат:

Адал малга арамды жолотпо деп,
Атын ээрин эшекке токушчу эмес (235-б.).

Же: Эшек сiiбес жандарга ат улук да,
Эшек эмне, бир байкуш макулук да... (235-б.).

«Айымай булакта» ат менен эшектин жогоркудай контрастык, антонимдик позицияда сiрeттeлiшiiн элдин тiiшiiгiнде кeнiмiш болуп калган «жылкы баласы – адал, эшек – арам» деген кезкарарш аркылуу гана тiiшiiдiрiи eтe эле чектелген, iстiрт пикир болуп калат. Автор eзi деле поэмасынын идеялык мауызын ушул пикирге алып барып такабаса керек. Бул контраст – адам табиятынын, тагдыр-жашоосунун, кезкараршынын, тiiшiiгiнiiн, жандiiнeciiнiiн контрасты, башкача айтканда, оомал-текмeл дiiнeciiн eзi. Бул теменкii сабактарда образдуу чагылдырылган:

Атсыз калган кiндерii кырсык тийип,
Ат мингенде абаны кынсыз тилип,
Атырылып чыкчу эле дiкeн жактан
Атайылап калпагын кыйшык кийип (234-б.).

Поэманын жалпы мазмунуна карата алганда, ат – эшек контексттик антонимдери аркылуу туюндурулган контраст бир катар семантикалык коннотацияларга ээ болгон. Алсак, **ат** адам пендесинин келкели келип, мейли коомдогу социалдык статусу жагынан болсун, мейли жеке турмушунда же жандiiнeciiнде eзiнe eзi канааттанып, тагдырына ыраазы болгон абалы жагынан болсун, жылдызы жанып турган учурун сiрeттee iчiiн кызмат кылган. Бирок мындай келкел eмiр бою, тiiбeлiкке созулбай, Акжал сыяктуу бир кiiнi колдон суурулуп кетери да керкем чагылдырылат. Ал эми **эшек** кiнде кайталанып, билинбей eтe берген кiiнiмдiк тиричиликти, баркы-баасы байкалбаган кер турмушту, адам терелген мiнeттeн баштап керге буту киргенге чейин коштоп келген пенделик кiiн кечирiiнii туюндурат.

Экинчи жагынан, **эшек** – кеніміш ый-білелік турмуш, аял-эркектин ортосундагы ый-білелік жоопкерчилик менен милдетке, элдин адат-салты менен калыптанып калган тїшініктерге баш ийип, ысыгы тарап, бир тїрдї мїнез кїтїп калган мамилеси. Ал эми **ат** – ошол кендїм мамиленин тажатма кендїм экенин туйдуруп, бир жарк этип катуу тутанган, бирок акыры келип ечїп калган кумар, арзуу. Бекеринен акын поэмасында Айымай сулуу менен Акжалды параллель койбосо керек.

Ічїнчї жагынан, **ат–эшек** контрасты адам баласынын езгерїлме натурасын, ал ічїн баалуулук категориясы да абсолюттуу эместигин туюнтуу ічїн кызмат етеген. Маселен, «кара ташты камырдай майкандаган» кезинде эшекти мал ордуна кербей кодулаган каарман ічїн «каруу-кїчтен ажырап, капастагы тайтаўдаган чал» болгон кезегинде эшек колу жеткис кымбат буюмга, бийик максатына айланды.

Аталган контраст «Айымай булак» поэмасында керкем-эмоционалдык, композициялык милдет аткаруу менен, поэманын негизги мазмунун ачып берїїде чечїїчї роль ойногон. «Ат» жана «эшек» тїшініктерїнїн поэмадагы семантикалык катмарлануусу, жылышуулары ыксыз кеп окуяларсыз, чиеленишкен сюжеттерсиз эле жогоркудай маанилерди керкем чагылдырууга кемек керсеткен.

Ш.Дїйшеевдин поэзиясында контраст ыкмасы жана анын негизги каражаты болгон антонимдер кербїн эсе сыпаттоо, салыштырып сїреттее максатында колдонулуп, бир эле же окшош тїшініктердїн карама-каршы мїнездегї белгилерин керсетїїде да кездешет:

Эл турат го ээликсем тутамымда
Эски ыйїўдї жаз менен бузамын да,
Эшигине ширетип жалаў темир
Эў сонун там саламын ушу айылга («Карагайчы кемпир», 230-

б.).

Бул контекстте контрасттык сїреттее эски – эў сонун антонимдери аркылуу берилген. Эски нагыз тилдик антоним болуп эсептелип, тил системасында жаўы деген антонимдик тїгейге ээ. Ал эми бул мисалда эскиге карама-каршы мааниде жаўы эмес, эў сонундун колдонулушу контрасттын ажырымын кїчеткїч жана ошол эле учурда жокко чыгаргыч мааниге ээ болгон. Карагайчы кемпирдин эски ыйїнїн ордуна жөн гана жаўы там эмес, ошол айылдагы ыйлердїн бардыгынан айырмаланган эў сонун тамдын салынышы, элеттиктердин бардыгына эшиги ачык меймандостук салтын бузуп, эшигине жалаў темирдин ширетилиши адам кыялынын кїлїктїїн да, карагайчы кишилердин убадасы эч качан ишке ашпай турган курулай алдоо, жооткотуу экенин да билдирет. Бул контраст – элеттик карапайым кемпирдин жашоосу менен анын мїмкїнчїлїїне шайкеш келбеген бийик максаттын контрасты, бирок ошол эле учурда ал – карагайчы кемпир менен небересинин бактысынын бир їзімї.

Акындын поэмаларында контрасттык, антонимдик каражаттар антитезалык тїрдє да колдонулган, башкача айтканда, бир эле тїшініктїн карама-каршы эки тарабын бир эле убакта сїреттеп берген учурлар да орун алган:

Жел каякка желписе ага берген,
Жетелеген жагыўа бара берген,
Эл дегенїў – суу экен сурагы жок,

Эл дегениў – сай экен кала берген.

Мындагы антитеза мiнезiндегi тизмектердин контрасттык мааниси суу жана сай деген контексттик антонимдердин карым-катышына негизделген. «Суу» жана «сай» тiшiнiктерiнiн табиятындагы езгечелiктер, сапат-белгилер, тактап айтканда, суунун бир орунда езгербестен турбастыгы, дайыма кыймылда болушу жана ага салыштырмалуу сайдын езгербестiгi, бир орундагы туруктуулугу алардын антонимдик байланышка кирiсiне шарт тiзген. Ажырагыс сез тизмектеринин курамында алардын антонимдик, контрасттык мааниси ого бетер тереудеп, бир эле тiшiнiктiн – элдин – эки тiрдiи сапат-мiнезiн: коомдун кандайдыр бир мiчесiне жана процеске карата кезкарашынын, мамилесинин тез езгерiшiн, жаманды да, жакшыны да тез кабылдашын жана ага адекваттуу же адекваттуу эмес реакция жасашын, ошол эле учурда жасаган реакциясы iчiн жоопкер болбостон кала беришин керкем ачып берiшi функцияда колдонулган.

Контраст ыкмасы, антонимдер тууралуу кеп болгондо дайым эле бири бирине карама-каршы келген, бирин бири жокко чыгарган, байланышы жок керiнiштер, белгилер ж.б. деп тiшiнiи жарабайт. Контрасттык каражаттар айрым учурда бири бирине каршы коюлбастан, бир бiтiндiктi туюндуруу кызматын да аткарат. Мындай кырдаалдарда антонимдердин семантикасындагы карама-каршы маанилер алсызданып, а тiгiл, биригiге, нейтралдашууга чейин барат. Мында алар параллель колдонулуу менен, тiбелiктiлiктi, iзгiлтiксiздiктi, жашоо диалектикасын чагылдыруу кызматын аткарат. Мисалдарды карап керелi:

Султан емiр шам болуп кулагында

Суктанган жок ким гана убагында.

Кайгысы да, муу да, жыргалы да

Кайран аттын калды эле туягында («Жинди Кашка», 240-б.);

Байлык менен бийликти бириктирген

Башкарманын аты эле минип жiрген.

Башкарманын аты эле, башкарманын

Батыш менен Чыгышты жиниктирген («Жинди Кашка», 241-б.);

Жаман менен жакшынын тiсi кандай

Жаным быт-чыт... iзiлiп-izilалбай.

Жеуеме окшош жанагы келинди мен

Жерип турдум ошондо тiшiне албай («Жинди Кашка», 243-б.).

Мындай антонимдер комплементардуулукту туюндуруу менен, бири аркылуу башкасынын мааниси аныктала тургандыгы керiнiп турат. Тактап айтканда, «Батыш» женiнде сез болгонде, сезсiз, «Чыгыш» тiшiнiгi аў-сезимде пайда болот, «жаман» тууралуу айтылганда, албетте, жакшынын да бар экени кез алдыга келет ж.б.

Контрасттык, антонимдик карым-катыштардын логикалык жана семантикалык негизин карама-каршылык категориясы тiзерiн далилдеенiн кажети жок. Ал эми керкем текстте мындай карым-катыштар коррелятивдик байланышка кирип, тексттин маанисин ачуучу жана белiктерiн бириктирiшi милдет аткараары Ш.Дiйшеевдин поэзиясынан алынган мисалдардан ачык керiнiп турат. Башка сез менен айтканда, карама-каршылык мiнезiндегi логика-семантикалык карым-катыштар

бирикпегенди бириктирїї же жакындатуу, бир эле тїшїніктї, кубулушту эки тїрдїї кезкараштан баалоо, бир эле тїшїніктїн бирин бири жокко чыгаруучу эки тарабын ачып берїї аркылуу маани жаратуучу роль ойнойт. Муну менен жалпы тексттин маанисинин бїтїндїгїн жана байланыштуулугун камсыз кылуучу композициялык функцияга да ээ болгондуктан, стилистика ічїн да, лингвопоэтика ічїн да кызыгуу жаратат.

АДАБИЯТТАР

1. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. –М.: МГУ, 1957.
2. Метлякова Е.В. Антонимы как средство воплощения контраста в поэзии А.Ахматовой. //Вестник Удмуртского госуниверситета, 2005, №5, с.31-34.
3. Єміралиева С. Кыргыз тили. –Бишкек, 2001.
4. Потапова М.Ф. Синонимические и антонимические отношения как средство связи предложений в СФЕ. В кн.: Семантика слова и смысл текста. –Саранск: Изд. Мордовского университета, 1986, с.101-107.
5. Дїйшеев Ш. Арабадагы ыр - 2. –Бишкек: Педагогика, 2001.